

Proizvodnja doma: prakse stanovanja u kontekstu teorije proizvodnje prostora Henrija Lefebvrea

Adrian Vučković

e-mail: vuckovic.adrian@gmail.com

Hajrudin Hromadžić

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Hrvatska

e-mail: hhromadzic@ffri.uniri.hr

ORCID: 0000-0002-2176-6465

SAŽETAK Rad polazi od Lefebvreove teorije proizvodnje prostora koja se tematizira u kontekstu njegova opusa, ali i u okvirima srodnih marksističkih, socioloških i filozofskih debata (Hegel, Marx, Heidegger...). Preispituju se mogućnosti teorijske i empirijske primjene Lefebvreove teorije na ključna problemska pitanja postavljena u radu, a to su prakse stanovanja i prostor doma. U tu svrhu, pored Lefebvreove teorije proizvodnje prostora, posebno su izdvojeni, objašnjeni te primijenjeni koncepti *l'habiter* i *habitat*.

Ključne riječi: proizvodnja prostora, *l'habiter*, *habitat*, stanovanje, dom, Lefebvre.

1. Uvod

Gotovo svaka društveno-humanistička disciplina, s pripadajućom joj epistemologijom, u fokusu ima različita istraživačka pitanja, metodologiju, teorijski okvire i na koncu definiciju stanovanja. Time se postavlja pitanje mogućnosti teoretiziranja praksi stanovanja, kao i kreiranja koherentnog teorijskog okvira nužnog za istraživanje navedenog fenomena. Takav epistemološki pluralizam 1980-ih je supsumiran u stambene studije, specijaliziranu disciplinu s jasno određenim istraživačkim interesom i ciljevima znanstvenog rada kao takvog. Ciljevi stambenih studija odnosili su se, prije svega, na prikupljanje kvantitativnih podataka nužnih za kreiranje stambenih politika u određenim društveno-prostornim kontekstima. Uže definirani ciljevi i fokus na specifičnom društveno-prostornom kontekstu, rezultirali su onime što Kemeny (1992.) naziva epistemičkim raskolom, odnosno dekonceptualizacijom i teorijskim truljenjem dinamičnih koncepata u statične deskriptivne kategorije (Kemeny prema O'Neill, 2008.: 164-166). Stoga, kako bi promijenio postojeće stanje u kojem su se stambene studije našle uslijed teorijske stagnacije, Kemeny u svojoj knjizi *Housing and Social Theory* (1992.) iznosi ambiciozan zahtjev za teorijskim obogaćivanjem discipline tako da se autori vraćaju matičnim disciplinama u potrazi za odgovarajućim teorijama i konceptima ne bi li ih potom primijenili na pitanja stanovanja. Iako je Kemenyjev prijedlog rezultirao teorijski osvještenijim istraživanjima, dio autora (Clapham, 2018.; King, 2009.; Somerville, 2018.; Ruonavaara, 2017.) počinje problematizirati mogućnost teoretiziranja stanovanja, ali i pitanje stanovanja kao istraživačkog interesa. Potonje se odnosi na višeznačnost pojma stanovanja te na njegovu ukorijenjenost u društvene strukture. U kontekstu tih debata Ruonavaara ističe tri moguća tipa teoretiziranja stanovanja: 1) teorija stanovanja koja se odnosi na izgradnju sveobuhvatne teorije stanovanja i svih fenomena vezanih uz stanovanje; 2) teorije o stanovanju koje se odnose na primjenu teorijskih koncepata na pitanje stanovanja, odnosno ranije naveden Kemenyjev zahtjev za povratkom matičnim disciplinama; 3) teorije iz stanovanja koje podrazumijevaju stanovanje kao posebnu aktivnost i doživljaj te, prema tome, predlažu gradnju specifičnih teorijskih koncepata iz stanovanja (Ruonavaara, 2017.: 3). Prvi tip teoretiziranja većina autora odbacuje kao neplauzibilan, dok Ruonavaara ističe *teorije o stanovanju i teorije iz stanovanja* kao pozitivan smjer kojim bi se teoretiziranje o stanovanju trebalo kretati (Ruonavaara, 2017.: 13). S druge strane King uvodi distinkciju između politika stanovanja i prebivanja (eng. *dwelling*) kako bi upozorio na dominaciju stambenih politika u stambenim studijama i, sukladno tome, zanemarivanje prebivanja koje je, prema njemu, ključno područje za izgradnju teorije iz stanovanja (King, 2009.: 42).¹ Prebivanje je koncept usko vezan uz fenomenologiju Gastona Bachelarda i Martina Heideggera koji su problematizirali pitanje doma, dok

¹ Iako se *dwelling* na hrvatski najčešće prevodi kao stanovanje, u nastavku rada koristit će se termin prebivanje, sve kako bi se ukazalo na fenomenološko i egzistencijalističko određenje pojma (Heidegger, Bachelard), ali i kako bi distinkcija između stanovanja shvaćenog u kontekstu stambenih studija i u javno-političkom diskursu, te stanovanja shvaćenog u širem, filozofijskom kontekstu, bila jasnija.

ćemo ovdje istaknuti Kingovu definiciju prebivanja prema kojoj ono podrazumijeva „situiranost, odnosno činjenicu da nas okolina prihvaća i da mi prihvaćamo okolinu. Dio toga je [...] *privatno prebivanje*, aktivnost u kojoj koristimo prebivališta da bismo zadovoljili vlastite interese do mjere kad nam prebivalište postaje značajno“ (King, 2009.: 42).

Mi ćemo se pak u radu fokusirati na teorijska promišljanja mogućnosti korištenja teorije proizvodnje prostora Henrija Lefebvrea kao adekvatnog teorijskog okvira za konceptualizaciju stanovanja. Za cjelovitije razumijevanje Lefebvreove teorije i pripadajućih joj koncepata nužno je uspostaviti dijalog filozofskih i socioloških ideja koje su bile ključne za konstrukciju njegovih koncepata, ali i uzeti u obzir umjetničke i političke pokrete (ili njihovu sintezu, kao u slučaju situacionizma), kao i *Zeitgeist* u kojem Lefebvre djeluje, nakon čega će biti moguće raspravljati o mogućnostima njihova korištenja, to jest primjene, u pogledu problematike stanovanja. Raspravu ćemo započeti prikazom Lefebvreovih ideja o prebivanju koje se očituju u njegovu korištenju pojmova *habitat* i *l'habiter*, a oblikuje ih pod utjecajem Heideggerove i Bachelardove fenomenologije, ali i kritike Descartesove filozofije i specijalizacije niza znanstvenih disciplina te s time povezane fragmentacije znanja.²

2. Grad, *l'habiter*, *habitat*

Lefebvre u svom bogatom opusu nije razvio koherentnu teoriju stanovanja, barem ne onakvu kakva se danas kreira u kontekstu stambenih studija. Razloge tomu treba tražiti u činjenici da je stanovanje tek dio Lefebvreovih općenitijih rasprava o prostoru i urbanom. Ipak, u pojedinim radovima možemo pronaći tragove promišljanja stanovanja koje uglavnom koristi kao proširenje svoje *kritike svakodnevnog života*, odnosno njegovu primjenu na pitanja prostora i urbanizma, kao i njihova odnosa s kapitalizmom u kontekstu Francuske u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Iako je u anglofonim interpretacijama Lefebvreovih teorija prostora i urbanog prihvaćen stav da je riječ o visoko apstraktnim teorijama koje je gotovo nemoguće empirijski primijeniti (Schmid, 2014.), upravo su studije stanovanja koje je Lefebvre provodio na Institutu za urbanu sociologiju (Institut de Sociologie Urbaine) i bogata empirijska građa koja je tamo prikupljena, formirale Lefebvreov pristup stanovanju i uvelike utjecale na kreiranje *teorije proizvodnje prostora* (Stanek, 2011.). U tom kontekstu treba istaknuti *Predgovor studiji habitata paviljona* (2017.), ali i poglavlja „Industrijalizacija i urbanizacija“ objavljenog u *Pravu na grad* (1996.) te „Razine i dimenzije“ objavljenog u *Urbanomj revoluciji* (2003.) jer se kao glavna tema u njima može iščitati nastanak i kritika *habitata* kao i veza toga koncepta s konceptom *l'habiter*.

² Budući da se u literaturi navedeni konceptualni pojmovi prevode različitim terminima, smatramo plauzibilnim koristiti ih u izvornom obliku.

Kao što je već spomenuto, razvoj navedenih koncepata odvija se u dijalogu s fenomenologijom Gastona Bachelarda i Martina Heideggera koji su se u svojim filozofijama bavili pitanjima poetskog obitavanja te odnosom doma i ljudskog bitka. Taj dijalog nije prošao bez kontroverzi. Poznata je činjenica da je Lefebvre bio zainteresiran za kasne Heideggerove tekstove (Jevtić, 2017.: 49), prije svega za njegova predavanja *Building, Dwelling, Thinking* i *Poetically Man Dwells*, no ostaje upitno u kojoj je mjeri aproprijacija Heideggerove filozofije doista utjecala na kreiranje Lefebvreovih koncepata. Ovdje valja spomenuti kako pojedini autori (Elden, 2004.b; Kofman i Lebas, 1996.) ističu da je Heidegger jedan od filozofa dvadesetog stoljeća koji je za Lefebvrea po važnosti rame uz rame s Hegelom, Marxom i Nietzscheom. Ali i da se Lefebvreova teorija može smjestiti, kako tvrdi Elden (2004.b), između Marxa i Heideggera. Međutim, ta je argumentacija naišla na oštru kritiku u kojoj je Heideggerov utjecaj, zbog Lefebvreove navodno pogrešne interpretacije, proglašen kao nepoticajan u njegovoj teoriji (Waite, 2008.).³ Pojam *l'habiter* možemo povezati s onim što Heidegger, pozivajući se na Hölderlina, naziva poetskim življenjem, uz opasku da se Lefebvreova uporaba koncepta razlikuje po tome što je, za razliku od egzistencijalističkog određenja pojma, inherentno društvena. *L'habiter* podrazumijeva aktivno sudjelovanje u životu zajednice, grada ili sela (Lefebvre, 1996.: 76). Tako je grad shvaćen kao umjetničko djelo, odnosno kao *oeuvre*, te jest rezultat kreativne prakse proizašao iz uporabne vrijednosti. *Habitat*, s druge strane, označava reducirano i funkcionalno življenje, odnosno ograničavanje ljudi na niz bioloških činova i zatvaranje ljudi u kutije ili ono što Le Corbusier naziva stambenim strojevima (Lefebvre, 2003.: 81). Kartezijansko shvaćanje prostora kao nečega kvantitativnog, kvalitativnog i mjerljivog uz promjene koje sa sobom nosi primitivna akumulacija kapitala i s njome povezane industrijalizacija i urbanizacija, omogućilo je izoliranje *l'habitera* iz grada kao totaliteta, odnosno izum *habitata* (Lefebvre, 1996.: 77).

Kako bi se dakle *l'habiter* izolirao, bilo je potrebno uvesti koncept *habitata*. Do uvođenja *habitata*, obitavanje (eng. to *inhabit*) je podrazumijevalo sudjelovanje u društvenom životu grada, zajednice ili sela (Lefebvre, 1996.: 77). Krajem 19. stoljeća ta je funkcija izolirana iz grada kao kompleksne cjeline, sve kako bi se projicirala iznad zemlje te pritom odredila društvo nudeći mu ideologiju i praksu (Lefebvre, 1996.: 77). U razdoblju rane industrijalizacije taj se proces u prostoru manifestirao izgradnjom prigradskih naselja, ali i, tvrdi Lefebvre, pojavom nove društvene uloge vlasnika (stambenog) prostora. Posljedice koja su ova dva procesa imala za radničku klasu su dvojake. Prvo, izum vlasništva stambenih prostora i parcela omogućio je špekulaciju nekretninama, čime se proletarijat dovodi u hijerarhiju bitno različitu od one na radnome mjestu. Jednom protjeran iz gradskog centra i lišen kreativnoga kapaciteta, proletarijat gubi osjećaj za grad kao djelo (Lefebvre, 1996.: 77). Drugo, uspjeh navedene operacije označio je ideološko i praktično skretanje fokusa s problema proizvodnje na probleme svakodnevnog života i potrošnje (Lefebvre, 1996.: 77). Prostorne manifestacije kojima

³ Više o navedenoj debati u Waite (2008.) i Elden (2004.b).

Lefebvre potkrepljuje svoje tvrdnje, ali i kojima ih revidira te nadograđuje, za radničku su klasu karakteristična prigradska naselja i privatne kuće, kao i nova stambena naselja kolektivnog tipa.⁴ U oba slučaja riječ je o *habitatu* iako se prakse stanovanja u navedenom tipu stambenog prostora manifestiraju na različite načine. Dok za nova stambena naselja Lefebvre tvrdi da su produkt državne racionalnosti i realizirani *habitat* u punom smislu te riječi zbog činjenice da su stanovnici u njima lišeni mogućnosti intervencije u prostor, odnosno uskraćeni za poetsko obitavanje, stanovnici privatnih kuća imaju limitiranu mogućnost kreativne intervencije u prostor i njegove apropijacije, čime se u tragovima nazire mogućnost poetskog obitavanja (Lefebvre, 1996.: 79; Lefebvre, 2017.: 131).

Čest je slučaj s Lefebvreovim konceptima da zahtijevaju stalnu interpretaciju i reinterpretaciju. Navedene koncepte *l'habiter* i obitavanje teško je definirati iz pozicije pozitivistički orijentiranih disciplina poput sociologije, arhitekture ili urbanizma. Kao pokušaj definiranja *l'habitera* može biti poticajno kazati što on nije ili, ako se poslužimo hegelijanskom dijalektikom, ukazati na njegovu negaciju, a to je zasigurno koncept *habitata*. U kontekstu u kojem je izumljen, kao i u relaciji s kartezijanskim poimanjem prostora, *habitat* bismo mogli definirati kao prostor koji zadovoljava temeljne biološke funkcije, što je i izneseno u *Urbanjoj revoluciji*:

„Pred kraj 19. st. urbana misao (ukoliko ju se može tako karakterizirati), snažno i nesvjesno redukcionistička, potisnula je pojam obitavanja u stranu i doslovno ga zatvorila zgradama. Umjesto toga, odlučila se za *habitat*, pojednostavljenu funkciju koja limitira ljudska bića na pregršt osnovnih činova: hranjenje, spavanje i reprodukciju. Za ove se elementarne funkcionalne radnje ne može reći ni da su životinjske. Životinjskost je u svojoj spontanosti mnogo kompleksnija.“ (Lefebvre, 2003.: 81).

Tragom teze da je *l'habiter* izoliran od grada kao totaliteta, mogli bismo reći, slijedeći Lefebvreovu oštru kritiku fragmentiranih znanosti, da je pitanje obitavanja i stanovanja izolirano iz (znanstvene) spoznaje o urbanom koja, ako smo dosljedni hegelijansko-marksističkoj paradigmi, doista jest totalitet. Kada je riječ o stanovanju, valja se prisjetiti Kemenyjeva(1992.) upozorenja na problem izoliranja stanovanja iz širih strukturnih uvjeta. No, budući da je riječ o autoru strukturalističke provenijencije, prema kojoj je dobro poznat Lefebvreov antagonizam, umjesto problematiziranja širih strukturnih uvjeta i njihovih odnosa sa stanovanjem, a sve kako bi se izbjegla fetišizacija koncepta strukture, potrebno se kratko osvrnuti na Lefebvreov koncept razine

⁴ U francuskom kontekstu tip privatne kuće naziva se *banlieue pavillonnaire* ili skraćeno *pavillon*, dok se za nova kolektivna naselja koristi termin *nouveaux ensembles* kojima bi ekvivalentni na primjeru Hrvatske primjerice bili Novi Zagreb, Split 3 i slično.

i trijada G-M-P (globalna, miješana, privatna razina urbanosti).⁵ Razina G je razina vršenja (političke) moći dvjema strategijama: neoliberalizmom, koji maksimizira privatnu inicijativu, i onim što Lefebvre naziva neodirigizam. Neodirigizam svojim naglaskom na urbanom planiranju promovira intervenciju specijalista, tehnokrata i državnoga kapitalizma te kao takav tretira najapstraktnije odnose poput kapitalističkih tržišta i politike prostora kao nužne (Lefebvre, 2003.: 78-79). Razina P ili *privatna* razina ona je za koju Lefebvre ističe kako je često pogrešno smatrana jednostavnom i nevažnom, a kojoj je sastavni dio stanovanje ili odnos pojmova *l'habiter* i *habitat*. Dok je M miješana ili medijacijska razina, odnosno razina grada nakon što se iz nje izvuku svi elementi razine G i P (Lefebvre, 2003.: 80).

3. Lefebvreova teorija proizvodnje prostora

Dvije su knjige koje možemo tretirati kao središnje u iznimno bogatom Lefebvreovom opusu. To su *Kritika svakodnevnog života* i *Proizvodnja prostora*, a njihova vrednovanja ovise o specifičnostima disciplinarnih orijentacija. Kada je riječ o disciplinama koje u svom fokusu imaju pitanja prostora i urbanog, prije svih su to arhitektura, urbanizam i geografija, privilegiran status ima *Proizvodnja prostora*. Kada je početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća započeo s razradom teorijskih uvida o gradu i urbanom, Lefebvre je zbog oštre Castellsove kritike *Urbane revolucije* bio potisnut na marginu intelektualnog života. Posljedično su njegova djela, uključujući i *Proizvodnju prostora*, ostala zaboravljena u dominantnim akademskim tokovima sve do reinterpretacija potaknutih Sojinim postmodernim geografijama i idejama o trećem prostoru (Schmid, 2014.). Prilikom prikaza te teorije slijedit ćemo kronologiju *Proizvodnje prostora*, ali ćemo izostaviti brojne historiografske analize koje Lefebvre provodi u knjizi. Razlog tomu je, uz zadani opseg rada, tvrdnja da je riječ o kompleksnoj teoriji, čije se premise znaju izgubiti u iscrpnim historiografskim analizama, ali i činjenica da je

„dobar dio *Proizvodnje prostora* posvećen razvijanju radikalne fenomenologije prostora kao humanističke baze iz koje se pokreće kritika uskraćivanja 'prava na prostor', individuama i zajednicama, pod apstraktnim specijalizacijama ukorijenjenim u kapitalizmu i državnim tehnokratskim strukturama znanja.“ (Shields, 1999.:146).

Svoj sadržajan teorijski uvid Lefebvre započinje čuvenim citatom „(društveni) prostor je (društveni) proizvod“ (Lefebvre, 1991.: 26). Ključna stvar na koju je ovdje potrebno

⁵ Iako je mnogo toga u strukturalizmu smatrao problematičnim, Lefebvreov antagonizam spram njega odnosi se prije svega na raspravu s Althusserom i njegovim strukturalnim marksizmom. Althusserov „znanstveni marksizam“ tretirao je Lefebvreovu inačicu marksizma nerealnom i idealističkom, dok je Lefebvre tvrdio da Althusserov strukturalni marksizam, oslanjanjem na strukturalističku tautologiju koja pretvara ne-znanost u znanost, izbjegava konkretne probleme kao što su primjerice gradovi, proizvodnja prostora i tomu srodno (Kurzweil, 2017.: 185-190).

ukazati, a koja je i razlog kreiranja teorije proizvodnje prostora, jest društveno određenje prostora. Razlog tomu treba tražiti u privilegiranju onog što Lefebvre naziva *mentalnim prostorom* koji je tek jedna od dimenzija u dijalektici prostora. Kako bismo u potpunosti razumjeli tezu o društvenom određenju prostora, nužno je raskrstiti sa shvaćanjem prostora kao nezavisnog materijalnog realiteta koji postoji „u sebi“ jer prostor „u sebi“ nikada ne može biti epistemološka polazna točka budući da prostor ne postoji sam „u sebi“, već je on proizveden (Schmid, 2008.: 28). Epistemološko-filozofski razum, tvrdi Lefebvre, nije uspio razviti znanost o prostoru, već se umjesto toga produciraju opisi i fragmentirane činjenice o prostoru (Lefebvre, 1991.: 7). Smatra da je potrebna teorija kako bi se kreiralo totalno znanje o prostoru. To je unitarna teorija kojom bi se objedinila različita polja koja su trenutačno odvojena, a to su prije svega: 1) fizičko polje (priroda, Cosmos); 2) mentalno polje (logičke i formalne apstrakcije); 3) socijalno polje (Lefebvre, 1991.: 11). Lefebvre je ovu fragmentaciju prostora, kako u danom društvenom realitetu, tako i u znanosti i filozofiji, gledao kao na teorijsku zabudu, ali i simptom ekonomske, socijalne, političke, tehnološke i kulturne realnosti kapitalizma dvadesetog stoljeća (Stanek, 2008.: 63).

Kako bismo razumjeli razloge zbog kojih je napušten pokušaj kreiranja unitarne teorije prostora, Lefebvre ističe važnost razumijevanja Hegelove filozofije. Prema Hegelu, tvrdi Lefebvre, historijsko vrijeme rađa prostor koji država okupira i nad kojim vlada, dok povijest ne ostvaruje arhetip razumnog bitka u pojedincu, već u koherentnom sustavu sastavljenom od institucija, grupa i sistema (zakon, moralnost, obitelj, grad, trgovina i dr.).⁶ Vrijeme je, prema tome, fiksirano u racionalnosti imanentnoj prostoru (Lefebvre, 1991.: 21). Kraj povijesti ne označava nestanak produkta historiciteta, već suprotno, to je produkt proizvodnje pokrenute znanjem kao konceptom, a koji je orijentiran sviješću, to jest jezikom i Logosom. Nestaju povijest i vrijeme, vremenom dominiraju repeticija i cirkularnost te je ono kao takvo obuhvaćeno uspostavom nepomičnog prostora koji je lokus ostvarenog razuma (Lefebvre, 1991.: 21). Privilegiranjem samo jedne dimenzije u kreiranju teorije prostora negira se postojanje inherentne različitosti društvenog prostora i mentalnog prostora, prostora koji definiraju filozofija i matematika, ali i fizičkog prostora koji definira praktično-osjetilna aktivnost i percepcija (Lefebvre, 1991.: 26). Sva društva, a time i svi oblici proizvodnje, proizvode vlastite prostore. Prema tome, Lefebvreov objekt istraživanja, bio on empirijske ili teorijske prirode, nisu stvari u prostoru, već proizvodnja samog prostora (Lefebvre, 1991.: 37). Prostor je uvijek sadašnji prostor, dan kao neposredna cjelina, upotpunjen udruživanjima i povezanostima u svojoj aktualnosti te su, sukladno tome, proizvod i proizvodnja dva nerazdvojiva aspekta, a ne dvije razdvojene ideje (Lefebvre, 1991.: 37).

⁶ Zbog navedene fetišizacije prostora u službi države, filozofska misao (prije svega Marx, ali i Lukacs te Husserl) nastojala je, tvrdi Lefebvre, restaurirati koncept vremena i privilegirati ga u odnosu na koncept prostora (Lefebvre, 1991.: 21).

Kako bi utjecao na navedene nedostatke dotadašnje misli o prostoru, Lefebvre skreće fokus s prostora kao produkta na samu proizvodnju prostora koju analizira s pomoću svoje poznate (prostorne) trijade.⁷ Taj teorijski model ukratko je opisan u uvodnom poglavlju knjige *Proizvodnja prostora* i predstavlja jedan od najvećih Lefebvreovih doprinosa društvenoj teoriji. Međutim, kako to često biva s lefebvreijanskim konceptima, taj je model „šturo“ napisan zbog čega su bili potrebni izvjesni interpretativni napori kako bi se njegovo stvarno značenje rekonstruiralo, dok je sama dijalektička logika koju Lefebvre pritom primjenjuje ostala predmetom teorijskih debata. Taj dijalektički model, kako je opisan u *Proizvodnji prostora*, sastoji se od tri dimenzije:

- „1) *Prostorna praksa* koja podrazumijeva produkciju i reprodukciju, kao i specifične lokacije i spacijalne setove karakteristika društvenih formacija. Prostorna praksa osigurava kontinuitet i određeni stupanj kohezije. U pogledu društvenog prostora i odnosa između svakog člana društva s tim prostorom, ova kohezija omogućava i jamči stupanj sposobnosti i izvođenja.
- 2) *Reprezentacije prostora*, vezane za proizvodne odnose i za red koji ti odnosi nameću, ali i za znanje, znakove i kodove o prostoru.
- 3) *Prostori reprezentacije* koji podrazumijevaju složeni simbolizam (kodiran ili nekodiran) i povezani su s tajnom stranom društvenog života.“

(Lefebvre, 1991.:33)

Prostorna praksa podrazumijeva produkciju i reprodukciju specifičnih mjesta i prostornih cjelina prikladnih za društvenu formaciju te doprinosi osiguravanju relativno kohezivnog društvenoga kontinuiteta, kao i reprodukciju društvenih odnosa proizvodnje (Shields, 1999.: 162). Sličnu interpretaciju koncepta nudi i Schmid, za kojeg je prostorna praksa koncept koji označava materijalnu dimenziju društvene aktivnosti i interakcije (Schmid, 2008.: 36). Ona društveni prostor, u dijalektičkoj interakciji, proizvodi polako i sigurno dok njime ovladava i prisvaja ga (Lefebvre, 1991.: 38). Iako se više posvetio objašnjenju (i kritici) reprezentacija prostora i prostorima reprezentacije, zanimljivo je da Lefebvre kao primjer prostorne prakse daje svakodnevni život stanara u stambenim kompleksima:

„Što je prostorna praksa u neokapitalizmu? Ona utjelovljuje blisku povezanost unutar percipiranog prostora, između svakodnevnog realiteta (svakodnevne rutine) i urbanog realiteta (rute i mreže koje povezuju mjesta za rad, privatni život i slobodno vrijeme). [...] «Moderna» prostorna praksa, prema tome, može biti definirana, ako uzmemo ekstremno, ali značajan slučaj, svakodnevnim životom stanara u državno financiranom stambenom kompleksu.“ (Lefebvre, 1991.: 38).

⁷ U literaturi nailazimo na pojmove trodimenzionalna dijalektika, trijada, prostorna dijalektika i slično, koji se koriste gotovo sinonimno. Mi ćemo u radu uglavnom koristiti termin dijalektika prostora.

Iako iznosi tvrdnju da prostorna praksa može biti definirana svakodnevicom stanara u stambenom kompleksu, Lefebvre ne iznosi detalje te definicije. To još jednom upućuje na važnost sinkronijskog i dijakronijskog te, prije svega, cjelovitog čitanja njegova opusa. Kada bismo u fokusu zadržali samo *proizvodnju prostora*, koncept prostorne prakse ostao bi nedefiniran. No, ako se prisjetimo koncepata *l'habiter* i *habitat*, tada koncept prostorne prakse, definiran svakodnevicom stanara, postaje jasniji, a istovremeno obogaćujemo razumijevanje koncepata *l'habiter* i *habitat*. Dok *l'habiter* podrazumijeva aktivno življenje u gradu, kada grad postaje umjetničko djelo (*oeuvre*) proizašlo iz uporabne vrijednosti, *habitat* označava produkt racionalnosti kapitala i države, odnosno proizvodnju grada pod tehnokratskim diktatom. Međutim, ovako predočene definicije prostorne prakse, kao i koncepata *l'habiter* i *habitat*, i dalje ostaju uskraćene za teorijsku složenost dok ih se ne dovede u dijalektički odnos s preostala dva koncepta iz čuvene prostorne trijade, odnosno dijalektike prostora.

Reprezentacije prostora odnose se, prije svega, na znanja i diskurse o prostoru. One označavaju logiku i forme znanja, kao i ideološki sadržaj tih kodova te konceptualne prikaze prostora povezane s proizvodnim odnosima (Shields, 1999.: 163). U Lefebvreovoj teoriji reprezentacije prostora definirane su kao prostor znanstvenika, urbanista i arhitekata, odnosno svih onih koji definiraju ono što je življeno i percipirano onime što je (za)mišljeno i kao takve su, tvrdi Lefebvre, dominantan prostor u svim društvima ili načinima proizvodnje (Lefebvre, 1991.: 38). Postoje dvije razine na kojima se uspostavljaju reprezentacije prostora. Jedna je razina diskursa i jezika kao takvog, gdje se reprezentacije prostora uspostavljaju u vidu opisa, definicija i znanstvenih teorija o prostoru, dok druga razina uspostavljanja reprezentacija prostora označava karte, planove, informacije u fotografijama, kao i znakove (Schmid, 2008.: 37). Iako je riječ o mentalnom prostoru, reprezentacije prostora za Lefebvrea uvijek imaju praktičan učinak. One interveniraju u prostorne teksture i modificiraju ih, stoga kao takve imaju suštinsku ulogu i poseban utjecaj na *proizvodnju prostora* (Lefebvre, 1991.: 42). Reprezentacije prostora imaju važnu ulogu i u shvaćanju prostora kao apstrakcije, zbog čega su bile i meta oštih Lefebvreovih kritika, a što potvrđuje i njegova tvrdnja da su one dominantan oblik prostora u svim načinima proizvodnje. Prema tome, bilo koja analiza prostora kapitalizma mora uzeti u obzir epistemološke postavke, a time i iskaze istinitosti, koje zajedno čine sve forme znanja nužne za proizvodnju suvremenog prostora, ali i dovesti ih u dijalektički odnos s preostala dva elementa u dijalektici prostora.

Prostori reprezentacije odnose se na simboličku dimenziju prostora, što znači da se ta dimenzija proizvodnje prostora ne odnosi ni na jedan prostor kao takav, već na proces označavanja gdje se prostor reprezentacije povezuje s (materijalnim) simbolom (Schmid, 2008.: 37). Prostori reprezentacije označavaju direktno življen prostor kroz povezane mu slike i simbole, pa možemo utvrditi kako je on prostor samih korisnika i stanovnika, ali i umjetnika te filozofa (Lefebvre, 1991.: 39). U Lefebvreovoj teoriji

u dijalektičkom odnosu s ostale dvije dimenzije proizvodnje prostora, prostori reprezentacije označavaju dominirani prostor. Unatoč tomu, tvrdi Shields (1999.), oni su ključno polje u borbi za ostvarivanje nas kao *totalnih osoba*.

„Prostori reprezentacije su živi: oni govore. Imaju afektivnu jezgru ili centar: Ego, krevet, spavaća soba, obitavalište, dom; ili: trg, crkva, groblje. Oni obuhvaćaju lokus strasti, akcije i življenih situacija te, prema tome, nužno impliciraju vrijeme. Zbog toga ih je moguće kvalificirati na različite načine: mogu biti usmjereni, situacijski ili relacijski zato što su esencijalno kvalitativni, fluidni i dinamični.“ (Lefebvre, 1991.: 42).

U literaturi postoje prijepori oko epistemoloških postavki navedenog teorijskog modela. Oni se prije svega odnose na pitanje sinteze dijalektičke kontradikcije. U Hegelovoj dijalektičkoj metodi to bi značilo, primjerice, da su *reprezentacije prostora* i *prostori reprezentacije* u dijalektičkoj kontradikciji te da je, sukladno tomu, *prostorna praksa* sinteza te kontradikcije. Iako ovako shvaćena dijalektika prostora rješava mnoga otvorena pitanja u interpretaciji tog modela, u literaturi, kako onoj izvornoj, tako i sekundarnoj, ne pronalazimo dokaze koji idu u prilog tom shvaćanju. Vidjeli smo da je Lefebvre razvio svoju verziju dijalektike u kojoj je svaki od tri postavljena koncepta teza, te da se referira na ostala dva koncepta bez kojih bi bio puka apstrakcija. Schmid ističe kako prema tom modelu društveni prostor može biti shvaćen u odnosu prema tri dimenzije u modelu. Društveni se prostor prvo pojavljuje u prostornoj praksi kao mreža aktivnosti koja počiva na determinirajućoj materijalnoj bazi, zatim ta ista prostorna praksa, lingvistički definirana i demarkirana kao prostor, konstituira reprezentacije prostora da bi konačno materijalni ustroj postao vozilom koje prenosi značenje ili prostor reprezentacije (Schmid, 2008.: 37). Za navedeni se model s tri kontradiktorna termina ili dimenzije može, kao što to Shields pokazuje, tvrditi da se rješava u analitičkoj sintezi. Time je društveni prostor shvaćen kao totalitet čiju je proizvodnju moguće spoznati analizom triju navedenih dimenzija: prostorne prakse, reprezentacija prostora i prostora reprezentacije.

Uz ovaj analitički model kojim se otkriva proizvodnja prostora, Lefebvre, u dijalogu s fenomenologijom na nekoliko mjesta u literaturi uvodi trijadu: percipirano – (za) mišljeno – življeno. Elden ističe kako Lefebvre tu trijadu razvija iz dijalektičkog odnosa materijalizma i idealizma pri čemu je prostor istovremeno misaoni i materijalni konstrukt, a pojam življenog dijalektička sinteza te kontradikcije (Elden, 2004.a.: 189-190). Iako to shvaćanje dijalektičkog modela nije kompatibilno s navedenim interpretacijama, smatramo da je shvaćanje odnosa materijalizma i idealizma važno za razumijevanje Lefebvreova teorijskog projekta. Jednu od važnijih uloga u tom projektu odigrala je francuska fenomenološka tradicija, a posebno radovi Merlau-Pontya i Bachelarda. Ovdje se kao jedno od ključnih pitanja javlja pitanje percepcije, no Lefebvre je bio skeptičan prema fenomenološkom shvaćanju percepcije zbog čega taj

pojam kombinira s pojmom prostorne prakse kako bi pokazao da se percepcija ne odvija samo u umu, već je ona utemeljena na stvarnoj i proizvedenoj materijalnosti (Schmid, 2008.: 38).⁸ Za razumijevanje triju razina društvenog prostora (dijalektike prostora) važno je, ističe Lefebvre, uzeti u obzir tijelo, odnosno živućeg subjekta jer njegov odnos prema prostoru implicira njegov odnos prema njegovu tijelu i obrnuto. Prostor je uvijek jedinstvo između fizičkog, mentalnog i društvenog prostora, gdje se dimenzija fizičkog prostora odnosi na percepciju samog prostora, dimenzija mentalnog prostora odnosi se na znanja i logiku prostora, odnosno na (za)-mišljeni prostor, dok društveni prostor podrazumijeva direktno življeni prostor ispunjen značenjima koji je produciran i modificiran vremenom i praksom (Elden 2004.a.: 190). Prema tome, kada koristi trijade: prostorna praksa – reprezentacije prostora – prostori reprezentacije, odnosno percipirano – (za)-mišljeno – življeno, Lefebvre analizira istu stvar, a to je društveni prostor:

„Trijada percipirano – (za)-mišljeno – življeno (u prostornim terminima: prostorna praksa, reprezentacije prostora, prostori reprezentacije), gubi svu silu ako se tretira kao apstraktni «model». Ako ne može obuhvatiti stvarno, onda je njen smisao ozbiljno ograničen i nesvodljiv na ništa više nego na jednu od ideoloških medijacija, između ostalog.“ (Lefebvre, 1991.: 40).

Sinteza političke kritike suvremenoga kapitalizma i epistemološke kritike kojom secira ideološke postavke fragmentiranih znanosti i filozofije jedna je od prepoznatljivijih karakteristika Lefebvreove teorije, a do punog je izražaja došla upravo u *Proizvodnji prostora*. Shvaćanje prostora kao apstrakcije nužno je za proizvodnju homogenizirajućeg prostora suvremenoga kapitalizma, te je kao takvo predmet Lefebvreove kritike, kako one političke, tako i epistemološke. Koncept (stvarne) apstrakcije općenito je jedan od temeljnih koncepata u Lefebvreovoj teoriji, oblikovan pod utjecajima Hegelove i Marxove misli. Lefebvre, srodno nizu intelektualaca koji pripadaju tradiciji zapadnog marksizma, tvrdi da se proces apstrakcije manifestira u dominantnim modovima moderne misli gdje je naglasak tehnokratskog razuma na apstrakciji i kvantifikaciji. Primjerice, kartezijansko shvaćanje prostora i vremena kao homogenog i bezbrojno djeljivog, reprezentacijski je izraz dominacije logike robe u kapitalističkim društvima (Wilson, 2013.: 366). Proces *apstrakcije* nužan je preduvjet proizvodnje prostora suvremenoga kapitalizma koji karakterizira homogenost. No, postavlja se pitanje kakav se to prostor proizvodi navedenim procesom? Ovdje nas Lefebvre odmah upozorava da apstraktni prostor nije homogeni prostor, ali da mu je homogenost cilj i orijentacija (Lefebvre, 1991.: 287). Apstraktni prostor može se opisati kao prostor *produktivizma*. Lefebvre je, za razliku od ortodoksnog marksizma koji kritizira vlasništvo, postavio pi-

⁸ Lefebvreova skepsa prema fenomenološkom određenju percepcije proizlazi iz davanja prednosti subjektivnosti u fenomenološkoj teorijskoj tradiciji, ali i iz činjenice da je ta tradicija, kako naglašava, i dalje snažno vezana za pojmove subjekta i objekta koji nisu i ne mogu biti u relaciji s pojmom društvene prakse.

tanje produktivizma kao objekta svoje kritike budući da je riječ o zajedničkom projektu kapitalističkih društava i društava realno-egzistirajućeg socijalizma (Wilson, 2013.: 369). Ovdje je produktivizam definiran kao „ideologija rasta, beskonačnog rasta. To je ideja prema kojoj su problemi rasta i kvantitativizma koje uključuju, esencijalni problemi, te da je strateški cilj beskonačni rast“ (Lefebvre, 1973.: 100). Ovako shvaćen apstraktni prostor u sebi sadrži instrumentalne, urbanizirajuće, produktivističke i homogenizirajuće karakteristike (Wilson, 2013.: 369). Nadalje, kad govorimo o apstraktnom prostoru, bitno je uzeti u obzir pitanje vremena. Apstraktni prostor u odnosu s vremenom, ističe Lefebvre, otkriva svoje ugnjetavačke i represivne karakteristike. On odbacuje vrijeme kao apstrakciju, osim kada je u pitanju rad koji proizvodi stvari i višak vrijednosti (Lefebvre, 2009b.: 187).

4. Prostor doma kao diferencijalni prostor

Prikazana Lefebvreova teorija proizvodnje prostora, kao i koncepti *l'habiter* i *habitat*, grade pretpostavke za tematizaciju prostora doma. No, prije nego definiramo prostor doma, preostaje nam raspraviti posljednji dio teorije proizvodnje prostora, a to je diferencijalni prostor. Ako apstraktni prostor karakteriziraju homogenizirajuća svojstva, redukcija prostora na mjerne jedinice, dominacija reprezentacija prostora i za(mišljenog) mentalnog prostora te, sukladno tome, ostvarivanje mogućnosti za njegovu komodifikaciju, odnosno davanje primata razmjenskoj vrijednosti tog prostora, tad je, u skladu s prikazanom dijalektičkom metodom, diferencijalni prostor inverzija navedenih karakteristika. Jedno od ključnih svojstava apstraktnog prostora je činjenica da je on „medij *razmjene* (s nužnom implikacijom zamjenjivosti) koji nastoji apsorbirati *uporabu*. [...] U ovom je prostoru raspoređen svijet roba sa svime što to podrazumijeva: akumulacija i rast, kalkulacija, planiranje, programiranje“ (Lefebvre, 1991.: 307). Takvo shvaćanje prostora, ako smo dosljedni Lefebvreovoj dijalektičkoj metodi, možemo smatrati izvorom (prostorne) alijenacije. Prema tome, ako se prisjetimo da alijenaciju možemo promišljati jedino u uvjetima potencijalne dealijenacije, promišljanje alijeniranog apstraktnog prostora mora, u dijalektičkom ključu, uključiti i promišljanje dealijeniranog diferencijalnog prostora (Wilson, 2013.: 372). Ovdje moramo postaviti pitanje kakav je to dealijenirani diferencijalni prostor. To je, u svakom slučaju, dijalektička negacija apstraktnog prostora te se, sukladno tome, može tvrditi da diferencijalni prostor karakteriziraju heterogena svojstva, dominacija prostora reprezentacije i življenog prostora. On je prostor kao *rad*, a ne prostor kao *proizvod*, te njega odlikuje dominacija uporabne vrijednosti i druge pozitivne karakteristike.

Ovako shvaćen diferencijalni prostor otvara nova pitanja. Može li se u određenom društveno-prostornom realitetu locirati taj tip prostora? Odgovor je afirmativan ako se prisjetimo uloge festivala u Lefebvreovom promišljanju svakodnevice. Festival ili *la fête* označava moment utopijske drugosti te je kao takav spontana kritika rutinizirane kapitalističke svakodnevice i iskaz dealijenacije (Gardiner, 2000.; Highmore;

2002., Lefebvre, 2014.). U epistemološkim terminima festival nije ništa drugo nego društvena praksa, stoga kod lociranja diferencijalnog prostora moramo tražiti prakse dealijenacije koje će nam otkriti diferencijalne prostore utopijske drugosti. Ako se podsjetimo Lefebvreova određenja pojma alijenacije, tad vidimo da ključnu ulogu u (revolucionarnom) projektu dealijenacije, sukladno Nietzscheovoj filozofiji, ima kreativna praksa. Na pitanju *doma* kreativna praksa nužno implicira apropijaciju određenog prostora čime on postojе *rad* ili *oeuvre*, odnosno rezultat kreativne prakse proizašao iz življenog iskustva i uporabe. Kod promišljanja kreativne prakse valja se prisjetiti uloge koju dokolica igra u Lefebvreovoj kritici rutinizirane i otuđene svakodnevice. Ovdje Highmore (2002.) iznosi primjer kampiranja koje je, kao i većina moderne dokolice, intimno povezano s komercijalnošću. No, uz činjenicu da je dokolica u kapitalizmu komercijalizirana, ona u Lefebvreovoj teoriji označava potrebe drugačije od onih na radnome mjestu, te je kao takva negacija i spontana kritika postojeće zbilje (Highmore, 2002.: 129). Nju istovremeno možemo gledati kao alijenaciju i moment dealijenacije. Istu dijalektičku metodu moguće je primijeniti i na kreativnu praksu apropijacije prostora. U kontekstu proizvodnje prostora gdje je *l'habiter* reduciran na pojam *habitat*, ne ostaje puno prostora za kreativnu intervenciju u prostor. Ono što preostaje su mikro intervencije koje su, u kontekstu birokratskog društva kontrolirane potrošnje, snažno komodificirane.

Uz kreativnu praksu, važnu ulogu u procesu apropijacije određenog prostora kojim on postaje domom ili obitavalištem, igra vrijeme.

„Dok priroda nije postala lokalizirana u nerazvijenosti, svako je mjesto pokazalo svoju starost te je, kao i deblo, nosilo znak godina koje su mu trebale da naraste. [...] Dolaskom moderne, vrijeme je potisnuto iz društvenog prostora. Ono se bilježi isključivo mjernim instrumentima, satovima koji su izolirani i funkcionalno specijalizirani kao i ovo vrijeme. Življeno vrijeme gubi svoju formu i društveni interes – uz iznimku koju čini vrijeme potrebno za rad. Ekonomski prostor subordinira vrijeme sebi, dok ga politički prostor izbacuje kao nešto prijeteće i opasno (za moć).“ (Lefebvre, 1991.: 95).

Time se vrijeme nameće kao ključna dimenzija onoga što fenomenološka literatura naziva obitavanjem ili osjećajem doma. U svojoj raspravi o Heideggerovu predavanju *Building, Dwelling, Thinking* Bormanis ističe kako zamjenom onoga što naziva *osjećaj doma* s pojmom *obitavanje*, otkrivamo važnu temporalnu dimenziju u shvaćanju doma jer „biti doma znači obitavati tamo, *ostati* tamo u doglednoj budućnosti“ (Bormanis, 2019.: 25). Dok dimenzija temporalnosti uvelike utječe na apropijaciju određenog prostora, ne smijemo zanemariti pitanje sigurnosti. Ovdje moramo napomenuti kako s tim pitanjem prije svega mislimo na ekonomsku sigurnost, bilo da je riječ o najamni, bilo o kreditu. Ostanak u određenom prostoru u doglednoj budućnosti, uz dimenziju vremena, nužno implicira i sigurnost kako bi određeni prostor percipirali *domom*.

Prostor doma je, prije svega, življeni prostor, a življene prostore, vidjeli smo ranije, proizvodimo kroz praksu i vremenitost gdje je jedno uvjetovano drugim. Opstrukciju navedenih dimenzija, u duhu Lefebvreova teorijskog projekta, možemo promatrati kao (samo)otuđenje. Sjetimo se Petrovića (1963.) prema kojemu je čovjekova esencija njegova historijski kreirana mogućnost te je, sukladno tome, alijenacija čovjeka od njega samog alijenacija čovjeka od svojih historijski kreiranih mogućnosti. Historijski kreirane mogućnosti stanovanja odnose se na postignuta znanja i tehnologije nužne za (re)produkciju stambenog fonda, no dokle god će tim procesom dominirati kapitalistički ekonomski sustav i tehnokratski diskurs, življenim će prostorima dominirati *reprezentacije prostora*, a proizvodnja domova će stagnirati.

5. Zaključak

Kada je riječ o ulozi stanovanja u Lefebvreovu teorijskom projektu, možemo ustvrditi da je ta uloga dvojaka. Neosporiva je činjenica da u kontekstu njegova opusa nije razvijena koherentna i sistematična teorija stanovanja. Ono što nalazimo u njegovu opusu su koncepti *l'habiter* i *habitat* te koncepti koji su primjenjivi na pitanje stanovanja, primjerice dijalektika prostora. Koncepti *l'habiter* i *habitat* ne govore nam puno o samom stanovanju ako ih promatramo u izolaciji od ostatka Lefebvreova opusa. Međutim, ako postoji nešto što bismo mogli nazvati „studijama Lefebvrea“, a vidjeli smo da je unazad dvadeset-trideset godina produciran značajan broj radova o Lefebvreovoj teoriji, tada ovi pojmovi mogu odigrati jednu od važnijih uloga u debatama o utjecaju Heideggerove filozofije na Lefebvreovu kritiku. Ako pak ove pojmove dovedemo u vezu s preostalim konceptima iz njegove teorije, primjerice s objašnjenom trijadom prostorna praksa – reprezentacije prostora – prostori reprezentacije, tada obogaćujemo razumijevanja konceptata *l'habiter* i *habitat*, ali i razumijevanje prostorne trijade kao takve. Uspostavljanje relacije između koncepta alijenacije s pitanjem stanovanja, a time i prostorom kao takvim, može dodatno proširiti shvaćanje alijenacije na isti način na koji je Lefebvre pitanje alijenacije proširio iz ekonomske sfere u svakodnevnicu. Ovakav interpretativni napor jedini je način stjecanja totalnog znanja o određenom fenomenu, što je i sam Lefebvre postavio kao jedan od svojih teorijskih ciljeva.

Kao jedan od zahtjeva u raspravi o mogućnostima teoretiziranja stanovanja navodi se povratak matičnim disciplinama u traganju za teorijama i konceptima primjenjivim na pitanje stanovanja (Kemeny, 1992.), odnosno kreiranje teorija o stanovanju (Ruonavaara, 2017.). Međutim, prije bilo kakve teorijske rasprave, a nakon toga i empirijske primjene Lefebvreove teorije, nužno je uzeti u obzir njezine epistemološke postavke, a to je, prije svega, njezina dijalektička metoda. Pitanje dijalektičke metode u teorijskoj primjeni ne bi trebalo predstavljati pretjerani problem, no njezino uključivanje u nacrt istraživanja, ako smo dosljedni Lefebvreovoj verziji dijalektike s tri pojma, može predstavljati značajan problem zato što je potrebno uzeti u obzir tri različite i međusobno zavisne dimenzije određenog fenomena. Ovdje prije svega mislimo na

dijalektiku prostora za koju smatramo da može biti značajan doprinos teoretiziranju stanovanja. Lociranje određene (prostorne) prakse te njezino povezivanje sa znanjem i diskursom o određenom fenomenu, kao i sa življenim iskustvom, čime u analitičkoj sintezi dolazimo do znanja, smatramo jednim od ključnih Lefebvrevih doprinosa shvaćanju prostora, ali i društvenoj teoriji uopće.⁹ Epistemološki potencijal dijalektike prostora je golem, no on je u potpunosti ostvariv samo ako se pravilno koristi njemu svojstvena dijalektička metoda.

Literatura

1. Bormanis, E. (2019). Spaces of Belonging and the Precariousness of Home. Puncta. *Journal of Critical Phenomenology*, 2 (1): 19-32.
2. Clapham, D. (2018). Housing Theory, Housing Research and Housing Policy. *Housing. Theory and Society*, 35 (2): 163-167.
3. Elden, S. (2004a). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*. London: Continuum.
4. Elden, S. (2004b). Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvre's TheProduction of Space. *Antipode*, 36 (1): 87-105.
5. Gardiner, M. (2000). *Critiques of everyday life*. London: Routledge.
6. Goonewardena, K. (2008). Marxism and Everyday Life: On Henri Lefebvre, Guy Debord, and some others, in: Goonewardena, K.; Kipfer, S.; Milgrom, R.; Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Eveyday Life: Reading Henri Lefebvre*. London: Routledge.
7. Highmore, B. (2002). *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*. London: Routledge.
8. Jevtić, N. (2018). Subjektivnost i prostor. Osvrt na Lefebvreov koncept „proizvodnje prostora“. *Filozofska istraživanja*, 38 (1): 45-57.
9. Kemeny, J. (1992). *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
10. King, P. (2009). Using Theory of Making Theory: Can there be Theories of Housing?. *Housing, Theory and Society*, 26 (1): 41-52.
11. Kofman, E., Lebas, E. (1996). Lost in Transposition: Time, Space and the City, in: Lefebvre, H. (Ed). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishing.
12. Kurzweil, E. (2017). *The Age of Structuralism: From Lévi-Strauss to Foucault*. London: Routledge.
13. Lefebvre, H. (1973). *The survival of Capitalism*. New York: Allison & Busby.

⁹ Uzmimo za primjer pitanje podstanarstva. Podstanarstvo možemo smatrati *prostornom praksom* te, sukladno tome, dovesti ga u dijalektički odnos s *reprezentacijama prostora*, primjerice s GUP-om koji ne regulira broj katova zgrade čime značajno raste gustoća naseljenosti (Marčetić, 2020.: 67), kao i s *prostornima reprezentacijama*, odnosno simboličkim značenjima koje korisnici pripisuju tom prostoru kroz praksu, uporabu i vrijeme. Ovine u analitičkoj sintezi možemo otkriti smatraju li korisnici tog prostora taj isti prostor svojim domom ili ne, kao i spoznati skrivene veze između ekonomske (ne)sigurnosti u određenom prostoru i simboličkog značenja koje se time pripisuje određenom prostoru.

14. Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell Publishing.
15. Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishing.
16. Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
17. Lefebvre, H. (2009a). *Dialectical Materialism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
18. Lefebvre, H. (2009b). Space: Social product and use value, in: Brener, N. and Elden, S. (Eds.). *Henri Lefebvre: State, Space, World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
19. Lefebvre, H. (2014). *Critique of Everyday Life: The One Volume Edition*. London: Verso.
20. Lefebvre, H. (2016). *Marxist Thought and the City*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
21. Lefebvre, H. (2017). Preface to the Study of the Habitat of the Pavillon, in: Elden, S.; Lebas, E. and Kofman, E. (Eds.). *Henri Lefebvre: Key Writings*. London: Continuum.
22. Marčetić, I. (2020). *Stambene politike u službi društvene i prostorne (ne)jednakosti*. Zagreb: Pravo na grad.
23. O'Neill, P. (2008). The Role of Theory in Housing Research: Partial Reflections of the Work of Jim Kemeny. *Housing, Theory and Society*, 25 (3): 164-176.
24. Petrović, G. (1963). Marx's Theory of Alienation. *Philosophy and Phenomenological Research*, 23 (3): 419-426.
25. Rouonavaara, H. (2017). Theory of Housing, From Housing, About Housing. *Housing, Theory and Society*, 35 (2): 1-15.
26. Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space: Towards a three-dimensional dialectic, in: Goonewardena, K.; Kipfer, S.; Milgrom, R.; Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. London: Routledge.
27. Schmid, C. (2014). The Trouble with Henri: Urban Research and the Theory of the Production of Space, in: Schmid, L. and Stanek, L. (Eds.). *Urban Revolution Now: Henri Lefebvre in Social Research and Architecture*. London: Routledge.
28. Shields, R. (1999). *Lefebvre, Love & Struggle*. London: Routledge.
29. Somerville, P. (2018). A Sceptic Looks Again at „Housing Theory“. *Housing, Theory and Society*, 35 (2): 242-245.
30. Stanek, L. (2008). Space as concrete abstraction: Hegel, Marx, and modern urbanism in Henri Lefebvre, in: Goonewardena, K.; Kipfer, S.; Milgrom, R.; Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. London: Routledge.
31. Stanek, L. (2011). *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

32. Waite, G. (2008). Lefebvre without Heidegger: „Left-Heideggerianism“ qua contradictio in adiecto, in: Goonewardena, K.; Kipfer, S.; Milgrom, R.; Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. London: Routledge.
33. Wilson, J. (2013). The Devastating Conquest of the Lived by the Conceived: The Concept of Abstract Space in the Work of Henri Lefebvre. *Space and Culture*, 16 (3): 364-380.

The Production of Home: Housing Practices in the Context of Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space

Adrian Vučković

e-mail: vuckovic.adrian@gmail.com

Hajrudin Hromadžić

University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Croatia

e-mail: hhromadzic@ffri.uniri.hr

Abstract

The article starts with Lefebvre's theory of the production of space and thematizes it in the context of his work, but also in the framework of related marxist, sociological and philosophical debates (Hegel, Marx, Heidegger...). The possibilities of the theoretical and empirical application of Lefebvre's theory to the key problematic issues raised in the work, namely housing practices and the space of the home, are examined. For this purpose, in addition to Lefebvre's theory of the production of space, the concepts of *l'habiter* and *habitat* have been singled out, explained, and applied.

Key words: production of space, *l'habiter*, *habitat*, housing, home, Lefebvre.